

Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével

Attól tartok, hogy Marx Károlyról már mindent megírtak, ami róla elmondható. Ezrével jelentek meg cikkek és tanulmányok, százával könyvek, amelyekben minden megtalálható, a rajongó elismeréstől a tárgyilagos elemzésen át a haragos gyűlölködésig. Amit ehhez a tengernyi irodalomhoz hozzáadhatok, az csak a *sajátos nézőpont*, amelyből Marx munkásságát szemlélem. Magyar vagyok, kelet-európai, 1928-ban születtem, a második világháború végén kezdtem felnőtté válni. A nagy történelmi élmények – az országunkat feldúló háború, a holokauszt, a náci uralom alóli felszabadulás, a kommunista párt és vele a szocialista rendszer uralomra kerülése, az 1956-os magyar forradalom és annak leverése, a szocialista rendszer restaurációja, a hatvanas évek kísérletei piaci szocializmus, emberarcú szocialista társadalom létrehozására és e próbálkozások kudarcra, a szocialista rendszer felbomlása és a kapitalista rendszer térhódítása, a diktatúra felváltása demokráciával és a napjainkban körülöttünk zajló pénzügyi-gazdasági krízis – mélyreható benyomást tettek gondolkodásomra. Csak mi, akik a világnak a kelet-európai részében élünk, és ma már a hetvenedik-nyolcvanadik életévünknel tartunk, mondhatjuk el, hogy saját bőrünkön éreztük nem egykét, hanem nyolc alkalommal, mit jelentenek a rendszerváltozások, a nagy transzformációk vagy legalábbis a politikai rezsim drasztikus fordulatai előre

és hátra, oda és vissza. A kapitalizmus szembesítése a szocializmussal, e kétféle rendszer jellegzetességeinek összevetése, a nagy transzformációk – ezek azok a világtörténelmi jelentőségű változások, amelyek Marxtól leginkább érdekelték, és amelyeket megpróbált megérteni. Bennünket azonban e kérdések nemcsak szellemileg foglalkoztattak: mi e változásokat *átéltük*. Ez az élményanyag, nem pedig valamiféle különleges analitikus képesség teszi talán lehetővé, hogy valami sajátosat hozzáadhassak a nagy és értékes Marx-irodalomhoz.¹

Amikor japán vendéglátóim felkérték előadásom megtartására, hangsúlyozták, hogy itt két esemény kapcsolódik össze. Az egyik: szakmai konferenciát tartanak Marx Károlyról, és e konferencia keretében hangzik majd el az én előadásom. A másik esemény: a Kaganawa Egyetem most ünnepli megalapításának 80. évfordulóját. És mivel tudomásukra jutott, hogy a magyar közgazdászok idén köszöntötték 80. születésnapom alkalmával, tehát pontosan egykorú vagyok egyetemükkel, stílusos lenne, ha előadásommal részt vennék az évforduló megünneplésében. Mivel magának a meghívásnak személyes jellege van, megengedhetőnek látszik, ha előadásom hangneme *szubjektív* lesz. Nem a kelet-európai értelmiségiek valamiféle kollektív állásfoglalását tolmácsolom, hanem a magam egyéni történetét adom elő. Minden egyén élete egyedi és különbözik mindenki másétól. Am

A Kaganawa Egyetemen (Yokohama, Japán) rendezett Marx-konferencián tartott angol nyelvű előadás magyar szövege. Háls vagyok Dániel Zsuzsának, Madarász Aladárnak és Nagy Eszternek a tanulmány kidolgozásához adott értékes segítségért. Köszönetet mondok a Collegium Budapestnek, amelynek keretében kutatómunkámat végzem.

¹ A közelmúlt és a jelenkor irodalmából kiemelem a következő műveket: Elster 1991, Foley 1986, Ko-

lakowski 1978, Mandel 2008, Roemer 1986 és Tabbit 2006. A magyar olvasó áttekintést kap a Marxszal foglalkozó modern irodalomról Ivánné Hild Mária (1997, 1998) írásából. A nyugati egyetemeken használt elmélettörténelmi tankönyvek, legalábbis azok, amelyek az elmúlt évtizedben jelentek meg, ismertetik ugyan Marx munkásságát, de többnyire nem vállalkoznak műveinek elmélyültebb elemzésére és értékelésére. Lásd pl. Backhouse 2002, Vaggi-Groenewegen 2006.

azért annyit hozzátehetek, hogy saját történetem sok szempontból *tipikus*. Ha nem is az életpálya egésze, de annak különböző fázisai reprezentálhatják sok más egyén életének hasonló fázisait. Amikor önéletraajtom, *A gondolat erejével* megjelent, sokan megkerestek és elmondták, hogy egyik vagy másik korszak egyéni krónikáját olvasva ráismertek önmaguk történetére.² Ezt remélem ma is, amikor arról számolok be: milyen volt a kapcsolatom Marx gondolataival egyéni életem (és ami az életemet messzemenően meghatározta: a történelem) különböző korszakaiban.

A hihetetlenül gazdag marxi életműből mindössze néhány gondolatot ragadok ki. Mindegyik problémával kapcsolatban csupán a saját megjegyzéseim kifejtése is tulajdonképpen egy-egy tanulmányt igényelne, ám jelen keretek közt mind-egyikre legfeljebb néhány perc idő jut. Nem vállalkozhatom tehát részletes analitikus fejtegetésekre. Remélem, hogy a választott műfaj – a marxi műhöz való viszonyulásom szubjektív történetének elbeszélése – megengedi a nagy témák száguldó ütemű tárgyalását.

4

Mi vonzott Marxhoz...

Könyveket bújó kamasz voltam, valószínűleg faltam nem csak a világ szépirodalmi remekeit, hanem filozófiai és történelmi műveket is, ám 1945 előtt Marx egyetlen írását sem olvastam. Sem otthon, a jómódú polgári családban, sem az iskolában, ahol a felső középosztály fiait oktatták, nem akadt senki, aki marxista irodalmat adott volna a kezembe. Mégis egy-két évvel később már öntudatos marxistának vallottam magam.

Mi az, ami a gyors változást hozta és roppant erővel vonzott Marxhoz?

A legérzékenyebb pubertáskorban érintettek előbb a zsidókat diszkrimi-

náló törvények, később az üldöztetés megalázó élményei, a bujkálás, a szökés, a rettegés. Amikor Budapest ostroma véget ért, hamarosan világossá vált, hogy apámat Auschwitzba deportálták, és ott megölték, legidősebb bátyám pedig nem tért vissza a munkaszolgálatból. Annyit megértettem a történelmi tanulmányaimból és személyes élményeimből, hogy a Hitler-rezsim és magyar cinkosaiak sodortak bennünket a háborúba és a népirtásba. Számos párt alakult, és én igen hamar a kommunista párt híve lettem. Az első gondolat, amely oda terelt, az volt: a kommunista párt volt az egyedüli párt, amely évtizedekig következetesen, az üldöztetés kockázatait vállalva harcolt a későbbi náci uralomnak szállítását csináló, a Hitlerrel való szövetséget kikovácsoló Horthy-rezsimmel. Ők voltak a legkövetkezetesebb antifasiszták. Közöttük a helyem. *Ezért* csatlakoztam, és nem a társadalom szocialista átalakításának programja lelkesített, amiről akkor keveset tudtam, és amiről akkor még maguk a kommunisták sem igen beszéltek.

Amikor azután jární kezdtem a kommunista vezetésű ifjúsági mozgalom gyűléseire és előadásaira, hozzáláttam a párt által kiadott broszúrák olvasásához. Rokonszenvéssé vált a szememben a párt ideológiája, meggyőzőnek tűntek a szocialista eszmék. Így jutottam el alig egy évvel a felszabadulás után Marxhoz. Tizennyolc éves voltam, amikor kezembe vettem *A tőkét* (német nyelven, mert akkor még nem állt rendelkezésre magyar fordítás), és legközelebbi barátommal együtt sorról sorra, igen alaposan, részletes jegyzeteket készítve áttanulmányoztuk.

Itt megállok egy pillanatra, hogy felhívjam a figyelmet az időbeni sorrendre. Nekem, az ifjú könyvmolyoknak nem az *intellektuális* élmény adta az első, indító lökést Marx felé, hanem előbb jött a po-

² Önéletraajtom először magyarul jelent meg 2005-ben, ezt követte a japán, az angol, majd az orosz, a lengyel és a vietnami kiadás. A kínai nyelvű kiadás most van folyamatban. A könyvet Tsuneo

Morita fordította japán nyelvre, és 2006-ban jelent meg Tokióban, a Nippon-Hyoron-Sha Kiadó gondozásában.

litikai közeledés, a bekapcsolódás a kommunista párt tevékenységébe, és azután a könyv, a marxi mű olvasásának hatása. Nem azzal kezdtem, hogy különböző eszmeáramlatok, közgazdasági vagy filozófiai iskolák közt válogatva választottam Marxot. Azzal kezdődött, hogy különböző politikai mozgalmak, pártok és ideológiák közül választottam magamnak pártot, és a kommunista párt tette az asztalomra Marx munkáit.

Hosszan sorolhatnám, hogy *A tőke* mely vonásai gyakorolták rám annak idején a legerősebb hatást, de itt most csak néhányat emlek ki közülük.

Ahogy haladtam előre az olvasásban, mindinkább lenyűgözött a mű éles logikája, a gondolatmenet és az érvelés szigorúsága, a fogalmak használatának precizitása. Már nagyon korán kiütközött bennem az a tulajdonságom, amit családtagjaim és munkatársaim ironikusan „rendmániának” neveznek. Nehezen viselem el komoly írásokban vagy előadásokban, de még a kötetlen beszélgetésekben is az összevisszaságot, a kalandozást. Marx azonnal meghódított a fejtegetés tisztá és átlátható szerkezetével, a fogalmak élességével. Jóval később ismertem meg azokat a műveket, amelyek Marx nagy gondolati építményének egyes elemeit a matematikai modellek nyelvére ültették át. Így többek között Bródy magyar (1969) és Morishima japán (1973) közgazdász a marxi újratermelési elméletet fogalmazták át input-output modellekké, Roemer (1986) amerikai közgazdász a mainstream mikroökonomia standard eszközlárát is felhasználta a marxi politikai gazdaságtan átfogalmazására. A szigorú matematikai nyelv használatát megkönnyíti a modellépítő számára, hogy az eredeti gondolati nyersanyagot (pl. az újratermelési elméletet) Marx már eleve logikus rendben, pontos definíciókra törekedve adta elő.

Ha nem is első olvasásra, de később, amikor már sok mindent elolvastam és megtanultam marxista szerzők munkásságából, még egy jelenség tett rám nagy hatást. Az volt a benyomásom, hogy aki marxista, az olyan kulcsot kap

a kezébe, amellyel minden zárat kinyithat. Olyan elemzési apparátus és olyan fogalomrendszer kerül a birtokába, amelynek *univerzális* a magyarázó ereje. Legyen az történelmi esemény, gazdasági probléma vagy akár egy éppen most látott színházi előadás értékelése, a marxista kezében ott vannak az eszközök, amelyekkel az elemzési feladatot megoldhatja. Ez fölényérzetet alakít ki benne. Lehet, hogy X. Y. részletesebben ismeri a kapitalizmus korai szakaszát, mert éveken át alaposan tanulmányozta, de ő nem marxista, én pedig az vagyok, és ezért én értem meg jobban ezt a történelmi periódust. Lehet, hogy N. N. esztétának biztosabb az irodalmi ízlése, és szakértője a drámairodalomnak, de ő nem marxista, én pedig az vagyok, és ezért a dráma igazi erőnyeit és bajait én ismerem fel jobban.

Fiatal értelmiségiek sóvárognak valamiféle *általános világmagyarázat* után. Van, aki az istenhitben, esetleg valamelyik vallásban találja meg az átfogó magyarázatot. Manapság sok közgazdász vagy más korszerűen képzett társadalomtudós a racionális döntés elméletében véli felfedezni minden emberi cselekvés és társadalmi esemény magyarázatát. Az univerzális magyarázó instrumentum iránti erős igényt elégítette ki a számomra a marxizmus, pontosabban az a fajta marxizmus, amelyet a szellemi környezetemben élő marxisták magukénak vallottak és alkalmaztak. Nem jelentéktelen dilettánsokra gondolok, hanem olyan magyar honfitársaimra, mint Lukács György, a filozófus, vagy Varga Jenő, a közgazdász – világhírességek a maguk szakmájában. Úgy éreztem, hogy minél alaposabban megismerem Marxot és kiemelkedő követőit, annál biztosabban szoríthatom én is a kezembe a minden zárat kinyitó kulcsot.

A vonzerők között harmadikként említtem, bár valójában párhuzamosan hatott a másik kettővel: érzelmileg is mélyen hatott rám Marx szczenvedélyes elkötelezettsége az elnyomottak, a kisemmizettek oldalán. A sors úgy hozta, hogy 1944, az utolsó háborús év kiszakított a

polgári otthon kényelméből. Pár hónap után át nehéz fizikai munkát végeztem egy téglagyárban. A többi munkás barátságosan befogadta a vézna, de igyekvő fiatalembert. Jártam a lakásaikban, akarva-akaratlan összehasonlítottam az otthoni megszokott tágas, elegáns lakást az ő szűkös otthonaikkal, az otthoni bőséges étkezést az ő sovány kosztjukkal. Kialakult és azóta is él bennem a szolidaritás érzése. *A lőke* megrázó olvasmány volt ebből a szempontból is, ahogy szétéphetetlenül összekapcsolódik benne a hideg közgazdasági elemzés és a meleg emberi érzés, a kizsákmányolás miatti harag.

...és mi ábrándított ki a marxi gondolatokból

6

Most ugrok az időben. Az előbb a háborút követő első évekről szoltam, akkori szellemi arcképcemet próbáltam visszaidézni. Ahogy haladt az idő, mind többet és többet sajátítottam el Marxnak és követőinek tanításaiból – és eljutottunk 1953-ig, Sztálin haláláig, majd azt követően azokhoz a viharos évekhez, amelyek fordulópontot jelentettek a kommunista pártok és az uralmuk alatt lévő országok életében. Fordulatot hoztak az én gondolkodásomban is.

A fordulat most sem intellektuális síkon kezdődött, mondjuk azzal, hogy elolvastam volna a marxi tanokat bíráló műveket. Nem a könyvekben, folyóiratokban publikált kritika győzött meg arról, hogy Marx alapvető kérdésekben tévedett. Egészen más hatások rendítették meg – nem az addigra már merev szilárdsággal felépített *gondolkodási* rendszeremet, hanem a *hitemet*. Találkoztam egy öreg kollégával, régi kommunistával, akit – noha semmiféle bűnt nem követett el – letartóztattak és megkínóztak. Addig a pillanatig nem tudtam arról, hogy a kommunista eszmék nevében, a párt legfelső vezetőinek közvetlen utasítására a titkos politikai rendőrség kínvallatással kényszeríti foglyait hamis beismerő vallomásokra. Összeomlott bennem a meggyőződésem *morális* fundamentuma. Ha ezt meg le-

het tenni a kommunista párt nevében, akkor itt más nagy bajnak is kell lennie!

Utólag úgy látom, hogy e fordulat előtt sajátos defenzív mechanizmus épült ki az agyamban. Nemcsak ésszel, de szívvel-lélekkel hittem a kommunista eszmékben, és ezért védőgátak épültek ki, amelyek megakadályozták a marxizmustól, a szocialista tanoktól idegen eszmék behatolását. Hiába került elém egy mű, amely vitatkozott Marx-szal. Semmibe vettem, elhárítottam magam, mondván: ez az ellenség elfogult hangja. Felmentve éreztem magam az alól, hogy a számomra elfogadható gondolatokat ütköztessem a szemben álló gondolatokkal. Ez a szellemi állapot egyébként nemcsak meggyőződéses kommunistákra jellemző, hanem többek között más *fanatikus* hívőkre is.³ Az inkvizíció ügyésze vagy bírója, az öngyilkos merénylőket halálba küldő terrrorszervezet funkcionáriusa, a hittérítő, a fundamentalista prédikátor vagy a megszállott karizmatikus politikus lehet művelt és intelligens, rendelkezhet jó intellektuális képességekkel, de a gondolkodását saját fanatikus hite mereven és áthatolhatatlanul elzárja az ellenérvek elől. Meggyőzőhetetlen bármiféle higgadt, racionális érveléssel mindaddig, amíg a hit morális támasztékai erősek a saját lelkében.

Amikor az *etikai* megalapozás romba dőlt alattam, egyszerre kinyíltak a zsilipek, és beáradt a bíráló gondolatok sodró folyama. Itt újra megállok egy pillanatra, hogy felhívjam a figyelmet saját történetem tanulságára. Ismét valami megelőzte a szűkebb értelemben vett intellektuális fordulatot. Az előzmény ezúttal nem politikai, hanem morális síkon zajlott le. Amint a zsilipek kinyíltak, immár nyitva álltam az érvelés előtt. Tételről tételre szembesítettem a korábban megismert marxi gondolatokat és módszereket a most megismert kritikával. Az új gondolatok belém ha-

³ Hasonló következtetésekre jut Amos Oz, a nagy izraeli író remek írásában: *Hogyan gyógyítsuk a fanatikusokat?*

toltak, és **egyszerre** csak kritikus lettem intellektuális síkon is. Kezdtem szembenézni olyan problémákkal is, amelyeket – ha a gondolataim peremére odakúsztak is – korábban mindig elhessegettem.

A gazdasági életről foglalkozó újságíró voltam abban az időben. Sokszor ütköztem bele visszaszóló jelenségekbe; a pazarlás, a fegyelméletlenség, a rossz minőség, a hiány százféle megnyilvánulásával találkoztam. Csupa olyan problémával, amelynek elemzéséhez Marx politikai gazdaságtana nem adott semmiféle eszközt a kezembe. Miféle közgazdaságtan az, amelynek nincsen semmiféle értelmes mondanivalója ezekről a nyilvánvalóan közgazdasági problémákról? Nem az a baj, hogy helytelen választ adna a kérdésekre, hanem hogy még csak fel sem teszi őket. Elkezdtem komolyan venni és tanulni a marxi elmélettel rivalizáló más elméleteket, és egyszerre új szellemi világ nyílt előttem. Jól vagy rosszul, de azokkal a problémákkal foglalkoztam, amelyek a körülöttem működő gazdaság eleven nyitott kérdései voltak. Igaz, az általuk vizsgált kérdések egy része kizárólag a kapitalista gazdaság körülményei között vetődtek fel, ám rendszeresen tárgyaltak *univerzális* problémákat is (pl. a hatékonyság vagy a termelés és a szükséglet, a kínálat és a kereslet közötti kapcsolat kérdéseit), amelyek a szocialista gazdaság körülményei között sem kevésbé fontosak, mint a kapitalizmusban.

Kételyek támadtak bennem olyan elméleti tételek iránt is, amelyeket Marx és követői nem ignoráltak, hanem alapos tanulmányozás után állítottak fel. Csak egyetlen példát hozok fel, Marx sokszor idézett megállapításait a nyomor felhalmozásáról. „A tőkés felhalmozás általános törvényéről” szólva kijelenti: „A gazdaság felhalmozása az egyik póluson ... egyúttal a nyomor, munkagyöttelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson...” (A *tőke*, I. kötet, 603–604.) Marx követői – és ez nincs ellentétben a fenti mondat sugalmazásával – a munkásosztály rela-

tív és abszolút elnyomódásáról beszéltek. Ezzel szemben nemcsak külföldi utakon szerzett felületes benyomások, de minden megbízható statisztika is egyértelműen igazolta, hogy a fejlett kapitalista országokban a munkájukból élő emberek átlagos életszínvonala évszázados léptékekkel mérve igen lényeges mértékben emelkedett. (Miközben persze tagadhatatlan, hogy nem tűnt el a nyomor ott sem.) Nem arról féltreértésről van szó, könnyen helyreigazítható tévedésről. A proletariátus elnyomódását jövendőli tétéleknek sarkalatos szerepük van a marxi gondolatmenet végkövetkeztetései levonásában. Ha igaz lenne, hogy a nyomor nőtön-nő, és mind tömegesebbé válik, akkor az emberek millióinak haragja már elsöpörte volna a kapitalizmust.

Folyamatosan haladtam előre a marxi tanok bírálatainak megismerésében, és ez a tanulás sok évig tartott. Mind több – a marxi közgazdasági elméletben lényeges szerepet játszó – tétel vált számomra elfogadhatatlanná. Végül eljutottam oda, hogy az árak, bérek, költségek, profitok valóságos mozgását jól – és a kutatások előrehaladtával mind jobban – magyarázó elméletek megismerésével párhuzamosan elvettem a munkaérték elméletet.⁴

Intellektuális felelősség a szocialista rendszerért

Ugorjunk visszafelé az időben, az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőző évekhez! A szocialista rendszer korábbi lelkes és naiv építőjéből már az ötvenes évek közepétől kezdve a rendszer éles – mind élesebb – kritikusrává váltam.

Nemzedékem tagjainál nem azonos ütemben és azonos formák között ment végbe a szellemi átalakulás. Ki egyszer-

⁴ Ezt az álláspontot egyébként nemcsak azok foglalták el, akik sohasem kerültek a marxisták hatása alá, de az ún. „analitikus marxizmus” legtöbb képviselője is, holott ez az áramlat egyébként magaévá vallja Marx társadalomelméletének és filozófiájának legtöbb elemét. (Lásd Tabbit 2006, 598–599.)

re vetette el a régi felfogását, ki csak lépésről lépésre, védelmezve minden egyes eszmedarabkát az összezüdástől. Volt, aki korán kezdte önmaga gondolati megreformálását, és volt, aki halogatta, és csak több évtizedes késéssel látott hozzá. Ám végeredményben ennek az értelmiségi csoportnak, a csoport minden tagjának szellemi átalakulását az együttesen átélt nagy történelmi drámák alakították. Az egykor meggyőződés marxistaként, kommunistaként induló értelmiségiek számára megrendítő esemény volt az 1956-os magyar forradalom és annak vérbe fojtása, majd az 1968-as prágai tavasz és annak leverése, utána pedig a lengyelországi Solidarnosc mozgalom és az azt követő bebörtönzések és a rendkívüli állapot kihirdetése. Mind erősebbek lettek a kétségek még azokban is, akik megpróbálták megőrizni magukban egykori világnézetüknek akár csak egy-egy töredékét. A kérdés, amely bennünket gyötört, a 20. század egyik alapkérdése volt: tulajdonképpen miféle rendszer az, amit „létező szocializmusnak” neveztek? *Elkerülhetetlenül* együtt járt-e azzal a sok gyötrelemmel, amit átéltünk, az inségtől a technikai elmaradáson át a krónikus hiánygazdaságig, a gondolatszabadság elfojtásától a brutális rendőrterrorig és a Gulágig? Vagy ez a sok keserű tapasztalat csak a bűnösen rossz megvalósítás okozta torzítás, és tulajdonképpen nincs is köze Marxhoz, az ő elméletéhez és az általa meghirdetett cselekvési programhoz?

Más megfogalmazásban: felelős-e Marx azért, ami a Lenin, Sztalin, Hruscsov és Brezsnyev Szovjetuniójában, Mao Kínájában és a tanítványaik által uralt többi kommunista országban történt?

Sokan végigjártszótlák képeletben a történetet: hogyan viselkedett volna Marx Károly, ha ugyanazzal a testtel és lélekkel, amely az övé volt a maga idejében, nem akkor éli le az életét, hanem a 20. században, mondjuk, Budapesten? Feltehetően kommunistaként kezdte volna, de tiltakozó szelleme hamar a kommunista rezsim ellen protestálók közé sodorta volna. Talán koncentráci-

ós táborba kerül az ötvenes években, de ha megússza, részt vett volna az 1956-os forradalmat megelőző és szellemileg előkészítő izgatott értelmiségi vitákban. Ott lett volna a forradalmárok között, és ha a következő letartóztatási hullám is elkerüli, akkor szamizdatban publikálta volna a szovjet típusú gazdaság ellen forduló, vitriolos hangú kritikáját. Izgalmas gondolatsor, amely képzeletben felmenti Marxot, az embert, a rá oly jellemző kritikai karaktert, és tiszteli a bátorságát és elhűségét, ám ugyanakkor megkerüli a korábban feltett igazán releváns kérdést: mi a kapcsolat Marx elméleti gondolatai és a szocialista rendszer történelmi realitása között? Megpróbálok, első közelítésben, tömören felelni: a szocialista rendszer (nem valamiféle képzeletbeli szép utópia, hanem az, ami létezett, amiben én magam is éltem) *megvalósította* Marx tervét.

Tudom, hogy e kemény mondat hallatán sokan megrökönyödnek. Mégis megismétlem. Meggyőződésem szerint igaz, történelmi tapasztalati tényekkel alátámasztható állítás, hogy ami 1917 után létrejött a világ kommunista régiójában, és 1989-ig létezett, az alapjaiban véve realizálta azt, amit Marx a kapitalizmus ellentétéként létrejövő szocialista rendszernek tekintett.

A marxi gondolatmenetnek az a kemény magva, hogy a kapitalizmus tulajdonviszonyait a magántulajdon jellemzi. A kapitalizmus felszámolásához köztulajdonba kell adni a termelőeszközöket. Amíg a magántulajdon dominál, addig az emberek közötti kooperációt, a javak cseréjét, a termelőerők allokációját a piac koordinálja. A piac rosszul működő koordinátor, a piac áttekinthetetlen és anarchikus. A köztulajdon lehetővé fogja tenni, hogy a termelőerők, végső soron az emberi munka allokációja transzparenssé és tervszerűvé váljék.

Néhány idézetet hozok fel annak alátámasztására, hogy amire itt hivatkoztam, azok valóban Marx saját eszméi (és nem csak a követői által esetleg felvizezett vagy félreértett marxi gondolatok). Idézem *A tőkét*: „A tőkemonopóli-

um bilincsev  válik annak a termelési m dnek, amely vele és alatta virágzott fel...  t a tőkés magántulajdon végórája. A kisaj t t kat kisajátítják." (A tőke, I. kötet, 713.) Vagy egy másik fontos idézet: "...az állandó anarchiának és a periodikus megrázkódtatásoknak, amelyek a tőkés termelés v gzetszer i velejárói..." –  rja Marx *A polgárháború Franciaországban* c. tanulmányában (Marx 1871, 313.).  s ugyanabban a bekezdésben, amit az imént id ztem, olvashat ok a sokszor emlegetett szavak a *közös tervről*: "...az egyesült szövetkezeti társaságok közös terv szerint szabályozzák a nemzeti termelést..."

Most vess k össze a fent összefoglalt elm leteli tételeket a Szovjetunióban és a többi kommunista országban kialakult szocialista rendszer valóságával! A valóságos rendszer legfontosabb k t vonása éppen az, amit Marx elvárt és el irt:

1) Nagyon közel jutott a termelő esz-k z k magántulajdonának teljes felszámolásához (b r megnyomoritott, sz k kord ba szorított maradványai itt-ott fennmaradtak), és helyébe dominánssá tette a köztulajdont, főként állami tulajdon formájában;

2) Nagyon közel jutott a piaci koordináció teljes felszámolásához (b r a fekete és a szürke gazdaságban nyomokban fennmaradt), és helyébe dominánssá tette a centralizált tervezést, a bürokratikus koordinációt, a parancsgazdas got.

Nem a szocialista rendszer másodlagos jegyei közül ragadtunk ki önkényesen kettőt. Itt a gazdasági rend k t *alapvető* vonásáról szóltam.⁵

Ha szemellenzős marxistákkal vitakoztam erről, az volt az egyik szokásos ellenérv: a sztalinista vagy maoista rezsim csak félrevezető szimbólumként használták Marx nevét, v d szentk nt emlegett k, holott valójában nem volt k z k hozzá. A fentiekben igyekeztem ezzel az érveléssel szembeszegezni Marx  s Engels saját szavait. Teljes jog-

gal hivatkoztak Marxra, mert az ő általa javasolt nagy történelmi feladatot valósították meg.

(Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fenti jellemzés ráillik a mai kínai kommunista pártra, amely Marx képét csak „v d szentk nt” aggatja fel a falra a politikai ceremóniák alkalmával, valóságos politikájuk leplezésére. A kínai KP hamis ideológiaként hivatkozik a marxizmusra. A rendszer, amelyet felett trónon a kommunista párt, amelyben véve kapitalista jellegű, mert domináns tulajdonform v  vált a magántulajdon, és mert a koordináció f  mechanizmusa a piac. Tehát éppen az ellentéte valósult meg itt az elmúlt tíz-h sz év alatt, mint amit Marx programként k t z tt, és ami korábban Kínában, valamint a többi szocialista országban ténylegesen létrejött.)

Marx tanainak makacs védelmezői nem szeretnek szembenézni azzal a kemény  llit ssal, hogy az orosz bolsevik párt és követőik más országokban a marxi átalakulási programot valósították meg. Nem is egy személyes élményem volt ezzel kapcsolatban. Néhány amerikai egyetemen találkoztam okos és érdeklődő diákokkal, akik „radikális közgazdásznak” vallották magukat. Lelkiismeretesen olvasták és tanulták az általuk politikailag elfogadhatónak tartott műveket. Készek voltak megismerkedni, s t alaposan megtanulni a mainstream economics elméleteit és metodikáját is. Viszont elz rkoztak attól, hogy belem lyedjenek a Szovjetunió vagy Kelet-Európa kommunista gazdaságának megismerésébe.  z a szem kben valamiféle érdektelen, vagy talán tal l bb, ha azt mondom: visszataszító, undorító jelenségnek tűnt, amihez nincsen semmi közük, és aminek nincsen kapcsolata azokkal a gondolatokkal, amelyeket tiszteltek és elfogadtak. Meg t l s m szerint ez struccpolitika.

Nem csak if  diákok között találkoztam e jelenséggel. Most, amikor az előadásra készülve újra olvastam a marxista elméletet újraértékelő, nyitott gondolkodású és nagy m velts g  tud sok munkáit, szemembe  tl tt, hogy éppen a legkiválóbb munkák teljesen mel-

⁵ Néhány mondatban próbáltam összefoglalóan jellemezni a szocialista gazdaság legfontosabb von s it. Gondolataimat *A szocialista rendszer* (1993) című könyvemben fejtettem ki részletesen.

lőzik a Szovjetunió, a reformok előtti Kína és a kelet-európai kommunista országok történelmi tapasztalatának és a marxista szocialista programnak az összevetését. Az olyan nevek, mint Lenin és Sztalin elő sem fordulnak e művekben.

Nézetem szerint az intellektuális és politikai tisztesség megköveteli a lelkiismeretes szembenézést a kérdéssel: mi köze Marx gondolatainak a megvalósított szocialista rendszerekhez? Mi köze van Marxnak Leninhez és Sztalinhoz? Megpróbáltam megadni a magam egyenes választát. A válaszon lehet vitatkozni, de a kérdés jogosultsága alig vitatható.

Az olyan gazdaság, amelyben kiiktatják a magánkezdeményezést és a piaci koordinációt, rá van utalva a felülről jövő adminisztratív szabályozásra. Az ilyen mechanizmusban adminisztratív úton kell kikényszeríteni a fegyelmet, a felülről jövő utasítások végrehajtását. A szocialista rendszer nem tud működni represszió nélkül. Ha elnyomó gépezetét fellazítják, előbb-utóbb összeomlik. Ez ment végbe a Szovjetunióban, és annak szétbomlása nyomán a kelet-európai kommunista országokban.

Ide kapcsolódik Marx álláspontja a diktatúra és a demokrácia kérdésében. Valószínű, hogy maga is elborzadt volna, ha saját szemével látja, mi folyik a Cseka kínzókamráiban vagy a sibériai büntetőtáborokban. Ám amíg csak egy papírlapra kellett szöveget fogalmazni, addig Marx is és Engels is fitymálva beszéltek az üres, formális burzsoá alkotmányosságról, parlamentarizmusról, demokráciáról, és kiálltak a proletariátus diktatúrájának eszméje mellett.

A napokban újra olvastam Kautsky és Lenin nevezetes vitáját, Kautsky *A proletariátus diktatúrája* c. (1918) könyvét és Lenin választát, *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* (1918). Kautsky tárgyilagos, nyugodt hangon ír, eltökélten hisz a szocialista eszmékben, ám ugyanakkor elkötelezett híve a parlamenti demokráciának. Hangot ad az aggodalomnak, hogy a proletariátus érdekeinek nevében elnyomhatják a többség akarát, visszaélhetnek a hatalommal, a kisebbség védelem nélkül

marad. Lenin vitriolos gúnnyal, a vitaelenfél tisztességébe gázolva veri vissza Kautsky minden érvét. Mai szemmel olvasva Kautsky minden félelme jogosnak bizonyult. Mindenben neki volt igaza Leninnel szemben, egyetlen fontos téma kivételével, nevezetesen Marx és Engels álláspontjának értelmezésében. Nem Kautsky, hanem Lenin az, aki meggyőző citátumokat tud hozni a maga álláspontjának alátámasztására az eszme két nagy profétájától. Marx jól ismert szavaira emlékeztet: „...a munkások a burzsoá osztály diktatúráját saját forradalmi diktatúrájukkal helyettesítik...” (Marx 1873, 284–285.) Idézi Engelt: „...A győztes pártnak ... uralmát annak a félelemnek a segítségével kell fenntartania, amelyet fegyverei a reakciókban keltenek.” (Engels 1872, 292–293.) És még egy Engels-idézet, amelyet Lenin gúnyosan Kautsky orra alá dörzsöl: „Az állam nem egyéb, mint gépezet arra, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchiában.” (Engels 1891, 187.)

Kautsky a polémiának ebben a részében nem képes az érvelését alátámasztó Marx-idézetre hivatkozni. Ő is idézi Marx szavait a proletariátus forradalmi diktatúrájáról, és kénytelen a következő kesernyős kommentárt hozzáfűzni: „Sajnos, Marx elmulasztotta annak a közelebbi kifejtését, amely képzelni el ezt a diktatúrát.” (Kautsky, 1919, 30.) Sem Kautskynál, sem más, Marxszal sok vonatkozásban rokonszenvező és mindenképpen igen tárgyilagos jelenkori Marx-kutatónál nem bukkantam olyan idézetre, amelyben Marx, ez a kivételesen ragyogó politikai elemző, aki olyan sokoldalúan tárgyalta a politikai kormányzás, az állam, az elnyomás és a szabadság összefüggéseit, komolyan vizsgálta volna a demokratikus intézmények és az emberi jogok közötti kapcsolatot és a diktatúra veszélyeit. Marx ignorálta magát a *problémát*, az emberi szabadságjogok intézményes védelmének nehezen megoldható problémakörét. Ez a gunyoros lenézés mélyen beleivódott Leninbe és többi hű követőjébe.

Az állítás, miszerint a demokrácia a burzsoázia diktatúrája, helyébe tehát forradalmi úton egy másik diktatúrát kell állítani, összemosta az éles megkülönböztetést demokrácia és diktatúra között. Hitler hatalomra jutása után kezdtek rádöbbsenni a nyugati kommunisták, hogy a „formális”, a „burzsoá” demokrácia, a parlamentarizmus, a jogállam, a törvényesség nem szemfényvesztés, hanem pótolhatatlan érték. Többek között azért is, mert intézményes védelmet tud nyújtani a beszélni és írni akaró embereknek, a mindenkori kormány kritikusaiknak, a radikális társadalomváltatóknak, köztük az olyan szellemi izgásgásban szenvedő értelmiségieknek, mint amilyen maga Marx is volt.

Lehet, hogy Marx idejében a demokrácia–diktatúra ellentétpár, a burzsoázia vagy a proletariátus diktatúrája még intellektuális szócsatának tűnhetett. Ma azok szemében, akik megélték és túléltek Sztalin, Mao, Rákosi és a többiek zsarnokságát, mást jelentenek ezek a szavak. Ma már látszik, hogy a demokrácia fitymálása Marx írásaiban előkészítette azt a talajt, amelyre a leninista–sztalinista–maoista zsarnokság épületét emelték. Demobilizálta a marxí eszmék híveiben a represszióval szembeni ellenállást.

Nyilván nem büntetőjogi értelemben használom a „felelősség” szót. Egy téves eszmét hirdetni önmagában véve nem bűncselekmény. Még csak nem is etikai értelemben vetődik fel a „felelősség”. Nem etikai parancsokat sértett meg Marx azzal, hogy a magántulajdon és a piac kiiktatásáért szállt síkra, és nem ismerte fel a parlamenti demokrácia és a jogállam jelentőségét az emberi jogok védelmében. Kizárólag intellektuális felelősségről szólok. Ha meghirdetek egy gondolatot, amely társadalmi cselekvésre készítet, akkor nemcsak a cselekmény közvetlen megvalósítói, ha-

nem én is felelős vagyok azért, ami történik, és felelős vagyok e történések következményeiért is. Minél nagyobb hatású a szavam, annál nagyobb a felelősségem. Márpedig soha senki sem gyakorolt gondolataival, az általa meghirdetett cselekvési programmal nagyobb hatást az emberekre, mint Marx Károly.

Ami tovább él Marx tanaiból

Miután a szocialista rendszer összeomlott, eléggé általánossá vált értelmiségi körökben a világ különböző részein a nézet, miszerint Marx gondolatainak egyszer és mindenkorra befellegzett. Lám, a történelem megcáfolta. Nem is egyszer találkoztam nyegle írásokkal vagy fölényeskedő beszéddel: Marx már „passé”, az ilyesféle divatjamúlt gondolatokkal nem kell tovább foglalkozni.

Napjainkban, a kibontakozó válság közepette éppen az ellenkező hangulat alakult ki. Marx újra divatba jött. Politikusok és újságírók körében sikké vált Marx profetikus előrelátására hivatkozni, amikor rémképeket festenek a kapitalizmus küszöbönálló összeomlásáról. Hirtelen bestseller lett a *Capital*.⁶

Mindkét divatáramlat indokolatlan. Munkásságával Marx nemcsak a politika és szellem *történelébe* írta be maradandóan a nevét, hanem számos gondolata ma is megállja a helyét, és segíti a világ megértését. Erre mindjárt visszatérek. De előbb még néhány szót szólnék Marx új keletű reneszánszáról. Való igaz, hogy Marxnál ismételtelen megjelenik a jövődőlés, amely szerint a kapitalizmusban önromboló erők működnek, amelyek a rendszer végzetes válságához és összeomlásához vezetnek. Még a Marx-gondolatokat leginkább tisztelő Marx-kutatók egyike-másika is elismeri, hogy a végső összcomlást magyarázó gondolatmenetet nehéz követni, enigmatikus vagy egyszerűen téves.⁷

⁶ A Marx iránt hirtelen felizzott érdeklődésről lásd pl. a londoni *Times* cikkét (Collins 2008).

⁷ Többnyire úgy szokás értelmezni Marx idevágó gondolatait, hogy a csökkenő profitráta tendenciája vezet el a végső ponton a kapitalista termelési mód

ellehetetlenüléséhez. A legtöbb kritikus kétségbe vonja mind elméleti megfontolások, mind pedig a történelmi tényekre hivatkozva magát a tendenciát. A magam részéről egyetérték a kritikusokkal.

Nem foglalkozom próféciával, és annyit megtanultam saját tapasztalatból, hogy sokszor váratlanul következnek be világtörténelmi horderejű változások. Nem tudom, milyen lesz a társadalom berendezkedése a jövőben. Csak annyit mondhatok: az én látókörömben nem jelent meg a kapitalista rendszer vége, és még kevésbé Marx jövendölésének megvalósulása, a kapitalizmus univerzális felváltása szocialista rendszerrel. Ennél sokkal szilárdabbnak tűnnek a szememben a kapitalizmus fundamentumai. A kérdést persze nem az egymással vitázó próféciák közötti párbaj fogja eldönteni, hanem a jövendő történelem. *Ma* még csak annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy a kapitalizmus pillanatnyilag görcsökben rángatózik – *de él*.

A napi sajtóban olvashatjuk politikusok és zornaliszták kijelentéseit, hogy elkezdődött a nyugati világ „szovjetizálása”. Hiszen mi mást jelezne az a tény, hogy egyes országokban a kormány nem adja ingyen a kimentést, hanem tulajdonjogot kér cserébe. (Tegyük hozzá: olyan állami tulajdont, amit később privatizálhat a kormány, ha csak egy olyan kommunista párt át nem veszi a hatalmat az Egyesült Államokban és Angliában, amely el van szánva, hogy bármi áron bevezeti a szovjet modellt.) Akik itt „szovjetizálásról” és a szocializmus bevezetéséről fecsegnek, csak azt árulják el önmagukról, hogy nemcsak Marxot nem ismerik, de fogalmuk sincsen a Szovjetunió történetéről és a szocialista rendszer igazi karakterisztikus vonásairól.

Azt viszont érdemes hangsúlyozni, hogy *A tőke* I. és III. kötetében zseniális eszme-futtatások találhatók az időről időre túlhajtott hitelexpanzióról és annak válságokat okozó hatásáról. Talán elsőként vagy legalábbis az első között figyelt fel arra, hogy a hitelezés expanziója hogyan vezet – a marxi terminológia szerint – túltermeléshez, azaz a valóságos keresletet meghaladó termeléshez, illetve a túl magas termelési szint eléréséhez szükséges túlzott kapacitások kiépítéséhez. És ez a felgyorsult expan-

zió tart addig, amíg a hitelezések láncolata elkezd hirtelen szétszakadozni.⁸

Voltak akadémiai közgazdászok és gyakorlati pénzügyi szakértők, akik az elmúlt egy-két évtizedben felismerték a felelőtlen hitelnyújtásban, a kockázatok elhibázott számbavételében, a hitelrendszer regulálásának gyengeségében rejlő veszélyeket, sőt még javaslatokat is tettek a bajok megelőzésére, de nem hallgattak rájuk. Ezeket az óber riasztókat nem a marxista körökben, nem a kapitalizmus radikális ellenségei között kell keresni, hanem a kapitalizmus féltő hívei, a fennálló hitelezési gyakorlat kritikussai, a rendszer *reformerei* között.

Most pedig a szubjektív elbeszélés kereteibe visszatérve szólni szeretnék arról, mi az, ami számomra a leginkább tanulságos a ma is érvényes marxi gondolatokból. Ez a zseniális elme a gondolatok és analitikus eszközök valóságos zuhatagát árasztotta felénk. Ebben a rövid esszében néhány igen lényeges eszméjével szálltam vitába, és jeleztem, hogy a magam részéről nem fogadom el őket. Ám – ha saját nevemben szólhatok a továbbiakban is – van számos fontos marxi hozzájárulás a tudományos gondolkodáshoz, amelyet továbbra is elfogadok, és ezeket igyekszem fel is használni. Csupán néhány példára szorítkozom.

Legtöbben Schumpeterre szoktunk hivatkozni, amikor az „alkotó rombolás” szóba kerül. A vállalkozóra gondolunk, aki megszervezi az új termék, az új technológia bevezetését, az új szervezési formák és az új piacok térhódítását. És emellett a Schumpeter által leírt kapitalista fejlődésre, amely szétrombolja a régi világot, és a saját világát, termelési módját hozza helyébe, kényszeríti rá a társadalomra. Tegyük azonban hozzá, hogy Marx és Engels ezt a folyamatot, a kapitalizmus teremtő és pusztító erejét már jóval korábban írta le a Kommunis-

⁸ Mint ismeretes, Marx nem foglalta össze az ismétlődő válságokkal kapcsolatos gondolatait. Talán a legfontosabb hely, amire itt hivatkozni érdemes, *A tőke* III. kötetének 30. fejezete. Tömör összefoglalást ad Marxnak a válságokkal kapcsolatos gondolatairól Mandel 2008.

ta kiáltvány sokszor idézett, megragadó első soraiban. A marxi politikai gazdaságtan felfogásában a kapitalistának ki-tüntetett szerepe van a technikai újítás folyamatának megszervezésében.

Marx előtt és után a legtöbb közgazdász figyelme az egyensúlyi állapotokra összpontosult, mégpedig a piaci egyensúlynak arra a speciális esetére, amikor a kereslet és a kínálat egyensúlyban van. Később walrasi egyensúlynak nevezte el a közgazdaságtan ezt a speciális állapotot. Malthus mellett Marx volt az úttörője annak a kutatásnak, amely a piaci egyensúlytól eltérő állapotokat elemzi, mégpedig nemcsak a (walrasi) piaci egyensúly körüli véletlen ingadozásokat, hanem a tartós eltéréseket. Különösen a munkaerőpiac foglalkoztatta Marxtot ebben a vonatkozásban, amelyen nemcsak időlegesen, hanem *tartósan* magasabb a kínálat a keresletnél. Marx nem demográfiai magyarázatot próbált adni, hanem közgazdaságit, amikor az általa „relatív túlnépesedésnek” nevezett jelenséget vizsgálta. Ma ugyanezt a jelenséget, a tartós munkaerő-túlkínálatot a munkaerő közgazdaságtana munkanélküliségi egyensúlynak nevezi. (Lásd pl. Layard-Nickell-Jackman 2005, 8. és 11.) Kevesen emlékeznek meg arról, hogy Marx volt az úttörő előd. A magam részéről hangsúlyozom, hogy elsősorban Marxtól tanultam meg, hogy mennyire érdemes odafigyelni a piaci egyensúlytól való tartós eltérésekre.⁹

Nem ismerem pontosan a „kapitalizmus” fogalom megalkotásának és a tudományos gondolkodásba való bevezetésének történetét. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom: hosszú ideje a legtöbb politikus, közíró és társadalomkutató

Marx nevéhez és a marxista szellemi irányzathoz kapcsolja a „kapitalizmus” fogalmának bevezetését és a történelmileg kialakult valóságos kapitalista rendszer szembeállítását a Marx korában még csak megjövendölt és sóvárgott új világgal, a szocialista rendszerrel. Marx nem utópiának fogta fel az utóbbit, hanem olyan történelmi realitásnak, amely egészen bizonyosan el fog jönni.

Ez a fogalomalkotás szorosan összefügg Marxnak az *egymást követő*, egymástól a leglényegesebb vonásokban eltérő termelési módokkal kapcsolatos elméletével.

Ma is erősen hat a gondolkodásomra a marxi gondolati építménynek ez a fontos összetevője. Egyik írásomban „rendszerparadigmának” neveztem azt a szemléletet, amely nem a társadalom, a politikai szféra, a kultúra és a szellemi szféra vagy a gazdaság egyetlen szelvényét, egyetlen körülhatárolt részét hasítja ki, hanem a részekből összetevődő *egész*ét. Éppen arra összpontosítja a figyelmet, hogyan függenek össze egymással a különböző részek, milyen kölcsönös hatások alakulnak ki közöttük. A rendszert nem statikus pillanatképként ábrázolja, hanem a dinamikáját próbálja megérteni, ahogy az a történelemben alakul. Marx a rendszerparadigma nagy úttörője és hasonlíthatatlan mestere. Egyszerre, egy személyben közgazdász, szociológus, politológus és történész. Még senki sem használta az „interdiszciplináris” szót, de ő már példát mutatott rá, hogyan kell a szűk diszciplinahatáron felülemelkedni és átfogó társadalomtudósként kutatni.

Meg szokták kérdezni tőlem, marxista vagyok-e. A feleletem egyértelmű *nem*.¹⁰ Mások azt mondják: az osztrák

⁹ Az a jelenség, amely az én kutatásaim középpontjában (Kornai 1980) állt, nevezetesen a szocialista gazdaságban mutatkozó krónikus áru- és munkaerőhiány, a Marx és Keynes által leírt tartós *fiatesleg* tükröképe, az arra szimmetrikus, ellenkező előjelű jelenség.

¹⁰ Manapság Kelet-Európában az is tagadóan felel, aki 1989-ben még nyugodtan tanította a „dial-mat”-ot vagy „pol-gazd”-ot (a doktriner marxista dialektikus materialista filozófia kurzust vagy hasonlóan dogmatikus marxista politi-

kai gazdaságtan kurzust). Az én fenti kijelentésemnek mások a személyes előzményei. Amint az elején elmondtam: marxistaként indultam. Am 1956 novemberében, *miután* a szovjet tankok már betörték Budapestre, politikai állásfoglalásként bejelentettem a kommunista párt helyi titkárának: vegye tudomásul, hogy nem vagyok marxista. Ez sok nehézséget okozott későbbi életemben, egy olyan akadémiai világban, amelyben a szó szoros értelmében kötelező volt marxistának lenni.

iskolához tartozom, vagy azt, hogy keynesiánus vagy neoklasszikus vagy neoliberais vagyok, és így tovább. Én mindegyik jellemzésre tagadólág rázom a fejem. Nem vagyok egyik iskola vagy „izmus” feltétlen követője sem. Ha mások próbálkoznak is vele, nem hagyom magam egyik skatulyába sem bezárni. Inkább azt vállalnám, hogy a gondolkodásom elemci – Engels gunyoros szava-

ival – eklektikus kolduskotyvalékká elegyednek. Ha jobbindulatú lennék önmagamhoz, szívesebben mondanám, hogy sokféle eszmeáramlat integrálására törekszem. Amikor meg kell neveznem azokat, akik a leginkább hatottak rám, Schumpeter, Keynes, Hayek nevét szoktam említeni, de ugyanebben a névsorban az első helyen mindig Marx Károly neve szerepel.

Hivatkozások

Backhouse, R. 2002: *The Penguin History of Economics*. Penguin.

Bródy, András 1989: *Érték és újratermelés: Kísérlet a marxi értékelmélet és újratermelési elmélet matematikai modelljének megfogalmazására*. Budapest, KJK.

Collins, P. 2008: Karl Marx: Did he get it all right? *Times*, October 21, 2008. www.timesonline.co.uk (Letöltve 2008. november 4.)

Elster, J. 1991: *Making Sense of Marx*. Cambridge Paris, Cambridge University Press, Maison des Sciences de l'Homme.

Engels, F. 1872 (1969): A tekintélyről. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 18. kötet, Budapest, Kossuth, 290–293. o.

Engels, F. 1891 (1970): *Bevezetés Marx „A polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához*. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 22. kötet, Budapest, Kossuth, 177–188. o.

Foley, D. 1986: *Understanding Capital: Marx's Economic Theory*. Cambridge MA, Harvard University Press.

Ivánné Hild Márta 1997: A marxi elmélet „újrafelfedezésének” története. *Eszmélet* (9. évf.), 34. sz. 123–145. o.

Ivánné Hild Márta 1998: Az analitikus marxizmus néhány problémafelvetése. In Temesi J. (szerk.): *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülésszak*. Budapest, BKE, II. kötet, 741–753. o.

Kautsky, K. 1918 (1919): *A proletárság diktatúrája*. Budapest, Népszava.

Kolakovski, I. 1978: *Main Currents of Marxism*. Oxford, Oxford University Press.

Kornai, J. 1980: *A hiány*. Budapest, KJK.

Kornai, J. 1993: *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG Rt.

Kornai, J. 2005: *A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris.

Layard, R. Nickell, S.–Jackman, R. 2005: *Unemployment. Macroeconomic Performance and the Labor Market*. Oxford, Oxford University Press.

Lenin, V. I. 1918 (1977): *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*. Budapest, Kossuth.

Mandel, E. 2008: Marx, Karl Heinrich (1818–1883). In Durlauf, S. N.–Blume, L. E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. Basingstoke, Palgrave–Macmillan.

Marx, K.–F. Engels 1848 (1959): *A kommunista párt kiáltványa*. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 4. kötet. Budapest, Kossuth, 437–470. o.

Marx, K. 1871 (1968): *A polgárháború Franciaországban*. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 17. kötet. Budapest, Kossuth, 285–336. o.

Marx, K. 1873 (1969): *A politikai közömbösség*. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 18. kötet. Budapest, Kossuth, 284–289. o.

Marx, K. 1867 (1973): *A tőke*, I. kötet. Budapest, Kossuth.

Marx, K. 1863–1883 (1974): *A tőke*, III. kötet. Budapest, Kossuth.

Morishima, M. 1973: *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*. Cambridge, Cambridge University Press.

Oz, A. 2007: *Hogyan gyógyítsuk a fanatikusokat*. Budapest, Európa.

Roemer, E. J. (ed.) 1986: *Analytical Marxism*. Cambridge, Cambridge University Press.

Roemer, E. J. (ed.) 1994: *Foundations of Analytical Marxism*. Brookfield, Elgar.

Tubbit, F. 2006: *A Brief History, Scope, and Peculiarities of „Analytical Marxism”*. *Review of Radical Political Economics*, www.sagepublications.com

Vaggi, G.–P. Groenewegen 2006: *A Concise History of Economic Thought*. Basingstone, Palgrave–Macmillan.